

БІЛІ ПЛЯМИ НА ЗОЛОТОМУ ПЕРСНІ: ДО ПИТАННЯ ПРО КОМПОЗИЦІЙНУ БУДОВУ ТА ОБРАЗИ РОМАНУ ДЖ. Р. Р. ТОЛКІЄНА «ВОЛОДАР ПЕРСНІВ»

Ольга КОЗІЙ (Кіровоград, Україна)

Незважаючи на ретельне випишування усіх предметних та пейзажних деталей, майстерно випишаний історичний фон культової книги XX століття – трилогії Дж. Р. Р. Толкієна «Володар перснів», у око впадає певна недосказаність на рівні галереї образів та композиційної побудови твору.

Ключові слова: композиція, образи, деталі, автор та оповідач, процес створення.

In spite of using diligent details of different types, skillfully combined historical background of J.R.R. Tolkien's novel «The Lord of the Rings» it's necessary to pay attention to some omissions on the levels of characters and composition.

Key words: characters and composition, details, historical background, the author and the story-teller, the process of creation.

«Володар перснів» став культовою книгою XX століття і зробив свого автора, професора-лінгвіста Дж. Р. Р. Толкієна (1892 – 1973) усесвітньо відомим та одним з найпопулярніших письменників. Його трилогія переросла межі літературного твору, стала біля витоків субкультури «толкієністів». Звернувшись до його міфології, вони втілили принцип навіть не вторинної (оскільки такою є творіння англійського письменника й науковця), навіть деміургів третього порядку.

Секрет незаперечного успіху та незгасаючої популярності роману Дж. Толкієна не лише у таланті письменника, що, на жаль, мав не надто широке поле для розкриття, а й у його власній – свідомій чи підсвідомій – вірі у *реальність* створеного. Для самого автора його роман був лише сторінкою у ґрунтовній, створеній ним же міфології, продовженням історії хоббітів, що полюбилися читачам після публікації казки про подорож Більбо Торбінса. У листі У. Х. Одена письменник зізнався, що «історія Більбо з перснем була найкращою логічною зав'язкою», тому й у «масштабному творі перстень одразу став Перснем з великої літери, й одразу ж виник Чорний Володар» [8: 240].

Робота над «необхідним фоном» для історії ельфійських мов» [11: 183] (як зазначив Дж. Толкієн у передмові до своєї трилогії), характеризується надзвичайною ретельністю, навіть педантичністю. Сучасник Дж. Толкієна, автор не менш відомих, аніж «Володар перснів» «Хронік Нарнії», К. Льюїс вважав реалізм однією з основних рис роману [6: 264]. Стиль оповіді Дж. Толкієна – послідовний, логічний, позбавлений поспіху та формалізму. Він (стиль) охоплює стрункість композиції, талановите нанизування подій, тонкий і добрий гумор та певний відсоток патетики.

Та зображення у творах жанру фентезі – то вже тема для наступної розвідки. Зараз же хочу докладніше зупинитися на «білих плямах» на золотому Персні Влади, чи то пак, чистих сторінках у Червоній Книзі Західних Кордонів. Почну із низки образів, котрі, на мою думку, потребують докладнішого вивчення. Це найперше, хоч це і може здатися дивним, брак так званого історизму (назву його *псевдоісторизмом*, чи ж історизмом фентезійним) у історії племені хоббітів. По тому розмова піде про, певне, найбільш загадкового персонажа роману – веселого лісового господаря Тома Бомбаділа. На рівні ж композиції очевидно є «обірваність» фіналу. Та після смерті професора його син Крістофер віднайшов у батькових архівах кілька варіантів закінчення твору.

Поряд із наполегливою роботою важливу роль у творчості англійського письменника відіграв елемент прозріння. За свідченнями Х. Карпентера, Дж. Толкієн згадував, що якось, перевіряючи студентські роботи, професор раптом написав на майже чистому листку паперу: «У пагорбі була вирита нора, а в нірці жив хоббіт» [2]. Ця фраза стала першою цеглинкою у моноліті героїчної епіки «Хоббіта...» та «Володаря перснів». На той момент, як пізніше згадував письменник і лінгвіст, він ще не знав, хто такі хоббіти. Коли ж на папірці перед очима з'явилося нове слово, Толкієн-дослідник почав водити рукою Толкієна-літератора, аби з'ясувати, хто такі хоббіти і чим може зацікавити їхнє життя. Наприкінці двох розповідей про їх пригоди – повісті «Хоббіт...» та трилогії «Володар перснів» Дж. Толкієн перекладає відповідальність авторства із плечей людини (самого себе) на плечі своїх героїв – відповідно

Більбо й Фродо. Після мандрівки із гномами містер Торбінс вирішує написати літопис своїх пригод, а працю його продовжує племінник Фродо. Коли ж останній залишає береги Середземелля, він заповідає завершення книги Сему – своєму садівнику й найближчому другу. У короткому казковому зачині до повісті «Хоббіт, або Подорож туди й назад» автор подає лише коротку портретну характеристику маленьким створінням («на зріст доходять до поясу дорослій людині» [11: 8]), наголошуючи на принципових відмінностях між представниками різних рас створеного ним світу («вони (хоббіти) – не гноми: вони нижчі, та й бороди ніколи не мали» [11: 8]). У «Хоббіті...», котрий за задумом письменника був дитячою казкою, Дж. Толкієн не заглиблюється у історичний екскурс: «Зараз, – говорить він, – хоббіти стрічаються дуже рідко» [11: 8].

З одного боку, письменник не хоче переобтяжувати маленьких читачів (адже саме їм адресована книга), котрим цікавіше послухати родинні приповідки, аніж історичні опуси, тому й уводить в повість трохи генеалогії головного героя Більбо; з іншого ж боку, можна припустити, що автор ненав'язливо робить свого персонажа оповідачем. Тож, дивлячись на світ очима персонажа, письменник не вважає за потрібне повідомляти читачам очевидні речі.

У «Володарі перснів», набагато ґрунтовнішій псевдоісторичній розвідці таких ретроспекцій більше, вони інформативніші. По-перше, це пролог, по-друге – розповідь Гендальфа про історію персня, викладена у розділі «Тінь минулого», в якій, як відзначає С. Кошелев, «проблеми особистої біографії набувають історично значимих рис» [5]. Коротку історичну ретроспекцію привносить, певне, один з найтаємничіших образів роману – Том Бомбаділ. На ньому докладніше зупинюся нижче, зараз же зазначу, що ця ретроспекція має на меті утвердження сили, могутності й віку Господаря Прадавнього Лісу, який важко виміряти, а не наповнення твору історизмом. Він розповів своїм маленьким гостям про перших ельфів, що з'явилися в Арді, про таємні й темні помисли дерев та ентів, покликаних їх берегти, про зведення і зруйнування фортець, про війни між князівствами. Ретроспекція у тілі твору набуває рис ліричного відступу.

Крім того, «реальність» існування народу хоббітів увиразнюється порівнянням їх із своїми сучасниками-англійцями, до якого професор вдався у приватному листуванні. Де в чому автор стає літописцем Третьої Епохи (маємо феномен злиття голосу автора й оповідача), для якого представники цього племені були непомітними на фоні історичних зрушень, незважаючи на їх вирішальну роль у Війні Персня. «Третя Епоха Середземелля давно минула, з того часу навіть обриси земель змінилися, та хоббіти, без сумніву, живуть там, де й жили» [11: 189], – говорить автор у пролозі до роману, підкреслюючи, що ані для нього, ані будь для кого це не може бути цікавим.

Том Бомбаділ – найнеповторніший із героїв Дж. Толкієна. То, напевне, експеримент самого письменника, або ж сюрприз, котрий йому піднесло його ж творіння: згідно законів квесту він з'являється нізвідки, щоб урятувати героїв від озлобленого Дядька Верби.

Цей персонаж є живим втіленням Аристотелевого уявлення про щастя, уособленням юнгівського архетипу самоті, що охоплює іпостасі Бога-творця й індивіда, є особистістю самодостатньою. Разом зі своєю прекрасною схожою на німф із давньогрецьких міфів Золотинкою він створює гармонійний статичний мікросвіт у Всесвіті Дж. Толкієна. Тож сила його також і у постійному відчутті щастя. Його біограф Х. Карпентер, стверджує, що «чоловіча атмосфера» творів письменника визначена подіями з життя науковця і письменника. Так будучи віддаленим від коханої Едіт, Дж. Толкієн «усі задоволення і відкриття [...] мав ділити [...] з людьми своєї статі, тому він мимохідь звик асоціювати більшу частину радощів життя із чоловічою компанією» [2: 75], що, в той же час, не мало нічого спільного із гомосексуальністю.

Художній світ Дж. Толкієна є переважно чоловічим: холостяк Більбо вирушає у подорож разом із тринадцятьма гномами; дев'ять чоловіків-хранителів персня у першій частині трилогії «Володар перснів» є антиподами дев'яти назгулів – колишніх королів і полководців; головними героями малої прози письменника «Фермер Джайлз із Хему», «Коваль з Великого Вуттона», «Лист Ніггля» також є чоловіки. Рід гномів у деіургійному дискурсі Дж. Толкієна приречений на холостяцьке існування, оскільки жінки у цьому грубуватому племені народжувалися надзвичайно рідко, тому їх пристрасна відданість ковальській справі

може розглядатися як сублімація родинної нереалізації. Чоловічим є і світ ентів. Їх жінки збереглися лише у піснях і переказах. Їх пошук стає для чоловічої половини чимось на кшталт релігійного паломництва. Для хоббітів, яких письменник в одному з інтерв'ю визначив як «звичайних англійських селян», що «зображені низькими на зріст, оскільки це відображає характерну для них бідну уяву, але [...] брак мужності та внутрішньої сили» [2: 274]. Спокійне подружнє життя є нормою для хоббітів. У пролозі до «Володаря перснів» Дж. Толкієн відзначив, що «самітники на кшталт Більбо та Фродо Беггінсів були винятком» [11: 194]. Самотнім є Гендальф; для Арагорна, майбутнього короля Гондору, метою квесту стає найперше прекрасна ельфійка, а потім вже трон. Володіння артефактом влади й злої волі для героїв сублімує родинне щастя. У зв'язку з цим згадаймо, що перстень, коло загалом трактується як символ вічності, безкінечності та циклічності, а перстень у трилогії Дж. Толкієна, на думку К. Корольова, є «літературною квінтесенцією міфологеми кільця» [3: 314]. У подібному ракурсі образ Господаря Лісу також вирізняється: самодостатність робить його невразливим до згубної влади персня.

Основним засобом у побудові цього образу є антифразовість, що полягає у контрасті між портретом, що справді нагадує ляльку (невисокий на зріст, рум'яний, з каштановим волоссям та такого ж кольору кучерявою бородою та зодягнений у досить примітний костюм, що складається із жовтих черевиків, шкіряних штанів та капелюха з пером), удаваною легковажністю, котру відзначає навіть Гендальф (коли на раді у Елронда вирішується доля персня, то маб не підтримує пропозиції віддати його Тому, оскільки той, якщо й «візьме перстень на прохання усіх вільних народів, то усе одно не зрозуміє, навіщо це потрібно. Забуде, або й просто викине» [11: 426]) та прихованою глибиною, котра розкривається через історичні ретроспекції. К. Корольов, відомий дослідник творчості та один з кращих перекладачів творів Дж. Толкієна, вважає, що Том є одним з майар (божественною сутністю) [4: 92]. На цю думку науковця, певне, наштовхнула коротка «біографія» цього персонажа, яку автор вкладає в уста Гендальфа: «Той, хто ходив схилами й гаями у ті давні часи [...]. Він і тоді був давніший за давнє [...]. Ельфи називали його Іарвейн Бен-адар, Найстаріший серед Ненароджених. Проте імен у нього багато – для гномів він Форн, для людей з півночі – Оральд» [11: 425].

Сам себе Том називає Старішим: «Ви хочете знати моє ім'я? Що у ньому є? Коли позбавити нас імен, чи припинимо бути тими, хто ми є? [...] Я... Я Старіший – ось єдина відповідь» [11: 304]. Цікавим є синтез внутрішньої гармонії та самодостатності цього персонажа із відособленим ставленням до самого себе, про що свідчить вживання третьої особи: «Том був тут раніше за ріки й дерева. Першу дощову краплю пам'ятає він, перший жолудь» [11: 304]. Не дивно, що прихильники творчості Дж. Толкієна припускали, що за маскою веселого лісового мешканця, зодягнутого у яскраві різнокольорові шати (мав ім'я та зовнішність ляльки, що належала сину Дж. Толкієна) письменник «приховав» самого творця Еру Ілуватара. Хоча письменник і заперечив це, все ж така *самовідособленість* наводить на алузію про християнську віру у синтез Божественної сутності та існування в кількох іпостасях.

Як і у випадку з хоббітами, Дж. Толкієн розставляє акценти щодо недостатнього розкриття образу Хранителя Лісу, говорячи, що навіть Гендальфу небагато про нього відомо.

На відміну від Гендальфа (майара Олоріна), водночас войовничого, оскільки є слугою «потаємного вогню» [11: 485], та сповненого співчуття до всього живого (бо ж був одним із учнів-послідовників вали Ніенни), Том з однаковою зовнішньою легковажністю ставиться і до озлобленого Дядька Верби, і до привидів з кургану, і до єдиного персня. Коли четверо хоббітів залишають його привітний дім, аби продовжити свій квест, то незабаром потрапляють у смертельно-гіпнотичний полон привидів. Перебуваючи вже на маргінесі двох світів вони знаходять у собі сили звернутися по допомогу до потужної сили Господаря Прадавнього Лісу. У такому контексті він (Том) є уособленням великої життєдайної енергії, що перемагає смерть.

Том є персоніфікованим уособленням природи та влади над нею. Проте ця влада особливого характеру: «Володіння було б для нього аж надто важким тягарем [...], – говорить про нього дружина. – Дерева, трави та усі тутешні жителі живуть самі по собі та

належать лише самим собі. А Том Бомбаділ – то Господар! Йому відомі усі таємничі стежки, усі приховані броди. Удень та вночі гуляє він лісом, танцює на верхів'ях пагорбів, не стрічаючи перешкод, не маючи страху. Він Господар, одвічний Господар» [11: 298].

Письменник знайомить нас із цим персонажем шляхом нанизання звукових образів: крики хоббітів, яких полонило дерево тонуть у лісовому шумі, який припиняється, варто Тому почати свою веселу й безтурботну пісеньку. Його білі вірші, незважаючи на вдавану їх несерйозність, є потужною магією підкорення природи. Звісно ж, як і випадку з ельфами, про що зазначив Дж. Толкієн у листі до М. Уолдмана, ця магія є «мистецтвом, позбавленим багатьох обмежень, мистецтво вільне, сміливе, досконале» [9: 246]. Словами, яких не змогли зрозуміти хоббіти (можемо припустити, що то була ентійська мова), Том звертається до озлобленого Дядька Верби, легенько б'є гілочкою і веселою примовкою примушує відпустити полонених.

Образ веселого Господаря Лісу романтичною лінією пов'язаний із ще менш розкритим образом прекрасної діви Золотинки, котра, на думку К.Корольова є майєю зі свити валара Ульмо – повелителя води. Портрет: «Довге волосся спадало золотими хвилями на зелену кольору молодії тростини сукню зі срібними, мов краплини роси, річні перлинки, підперезане надзвичайним золотим паском у вигляді ланцюжка із золотих водяних лілей» [11: 297].

Знаковим у художньому світі роману є випробування перснем.

Із гідністю проходять його Більбо, що залишає Гендальфу конверт із дорогоцінністю; сам маг відмовляється від добровільно запропонованого Фродо. Його протистояння спокуси ще вагомніше, оскільки супроводжене знаннями про можливі перспективи володіння: «Якщо я його візьму, й моя сила зросте, собою мені вже не бути. [...] – Очі мага загорілися, обличчя ніби освітілося внутрішнім вогнем. – Не спокушай мене [...]! Я зовсім не бажаю стати подібним до Темного Володаря!» [11: 243].

Гіркою іронією сповнені слова Галадріель, коли хоббіт пропонує їй персня: «На першій зустрічі я хотіла випробувати твоє серце, а ти вже й відплатив мені. [...] Довгі роки міркувала я, що могла б зробити, якби Єдиний опинився у моїх руках, – і ось Він тут. Його принесли мені та пропонують узяти, не треба й віднімати!» [12: 517].

Кілька хвиль тривають її вагання: «Якщо ти віддаси Персня мені – віддаси із власної волі – то замість Темного Володаря світ отримає Королеву. [...] Вклонятися мені, тремтіти переді мною – такою буде доля усіх, що живуть на землі!» [11: 517]. Та мудра ельфійська королева із гідністю проходить випробування, одразу потому отримуючи винагороду: «Випробування пройдене, – сказала вона ніжним, печальним голосом. – Я відпливу за Море та залишусь Галадріель» [11: 517].

У випадку з Бомбаділом письменник підкреслює, що Том *вимагає* (не *просить*) дати йому перстень, відзначаючи, що не викликало жодного внутрішнього спротиву у Фродо (хочеться наголосити, що Більбо був оскаженів на подібну вимогу Гендальфа; сам Фродо же у надрах Рокової гори вирішив привласнити дорогоцінність): він «витяг із кишені ланцюжка, зняв перстень та *без вагань* віддав Бомбаділові» [11: 305 – 306].

Перстень, що володів думками багатьох героїв роману, зміг побувати на руці тільки п'ятьох з них: трьох хоббітів, Темного Володаря та Тома. Смертні, одягши його, потрапляли у маргінальний стан, ставали на межу між світами живих істот і безтілесних сутностей (на кшталт вершників назгулів), приречених на вічне рабство та жагу володіння. Знаково, що Том на рівні із Сауроном, котрий викував цей артефакт, може його контролювати, оскільки не зникає, не переходить у вимір привидів. Більше того, очевидним є те, що надзвичайна могутність Старійшого, можливість котролювати розповсюджується не лише у світі живих: він *бачить* Фродо, котрий одяг персня, змушує коритися Могильну Нежить. Знову хочеться провести паралель із Новим Заповітом, згадавши діяння Христа – зцілення одержимих демонами та воскресіння померлих.

Нижче хочу зупинитися на кількох аспектах композиції роману.

Насправді, професор не планував трилогії: свій твір він поділив на шість книг. К. Льюїс порівняв «Володаря перснів» із архітектурною спорудою, «величною і витонченою водночас» [6: 262]. Кожна з шести книг, наголошує він, виконує свою роль у загальній

тканині твору: у першій закладається сюжет, у другій – він (сюжет) розвивається, «обростаючи» історичним матеріалом тощо [6: 262]. Та коли Дж. Толкієн приніс свій твір видавцям, ті, незважаючи на успіх «Хоббіта...», мали сумніви щодо вкладання коштів у друк такого значного за обсягом твору, тому запропонували автору розподілити матеріал у три томи та видати їх один за одним.

Остання частина трилогії – «Повернення короля» закінчується словами: «Ось я і повернувся» [11: 1084]. Такий фінал композиційно логічний і нелогічний водночас. З одного боку, труднощі і втрати усіх вільних народів Середземелля у довгій війні були платою за можливість мати дім, до якого можна повернутися. З точки зору фрейдівського психоаналізу перстень може бути витлумачений як втілення жіночого начала, що пояснює потужний вплив, який він чинив на чоловіків. З чотирьох представників племені хоббітів, включаючи Голлума-Смеагола, котрі певний час володіли перснем, лише садівник Сем знайшов своє місце у новому світі. Фродо не бачить себе у майбутньому свого краю: «Я хотів врятувати свій край, і він врятований, але не для мене. Таке часто трапляється [...] – аби щось зберегти, доводиться від цього відмовлятися» [11: 1082]. З іншого ж боку – завершення такого масштабного твору простенькою фразою зовсім не «вписується» у творчі принципи Дж. Толкієна – науковця у всьому, навіть у вигаданому ним світі. Син письменника, Крістофер Толкієн, вже після смерті батька опрацьовуючи архіви, знайшов кілька варіантів фіналу «Володаря перснів». «Рукопис свідчить, – зазначає Крістофер, – що текст продовжувався без будь-якого розриву; немає вказівок, що батько думав про те, що пише ніби щось відокремлене від раніше написаного» [13]. Син професора знайшов кілька варіантів останнього розділу, що різняться окремими деталями. Епілог до роману побудований у формі гри у питання й відповіді. Очевидно, що професор ставив перед собою завдання поставити усі крапки над «і»: у епілозі він наводить імена дітей Сема, розповідає, подібно до висновків до наукової роботи, що сталося з іншими героями роману. Це надає ще більшої правдоподібності написаному, примушує читачів вірити у реальність світу, створеного англійським письменником. Художній прийом питань-відповідей особливо яскраво простежується у другому варіанті.

Мотив повернення додому у епілозі звучить рефреном до останньої фрази відомої редакції твору: Сем з дружиною пригадують свої колишні страхи, що були подолані вірою у скору зустріч, у повернення додому. Сем відзначає, що, виконуючи покладену на нього місію, він розривався надвоє, й лише потрапивши додому, став цілісним. Крістофер Толкієн зазначає, що такими були останні слова «Володаря», проте пізніше його батько додав: «Вони увійшли до будинку та зачинили двері та, зачиняючи, Сем раптом почув, як шуміло море біля берегів Середземелля» [13]. Цей абзац – рефрен-підтвердження слів Фродо, котрий передбачив долю свого друга, котрий певний час змушений був носити Перстень: «Зараз ти лише проведеш нас, – говорить Беггінс на шляху до Срібних Гаваней, – а потім... хто зна? Ти теж носив Перстень, хоча й недовго, можливо, твій час настане» [11: 1082].

Дж. Толкієн якось зізнався, що «такі історії [...] проростають, ніби насінини у темряві, із листяного перегною, що накопичився у пам'яті, – з усього, що колись було побачено, передумано та прочитано» [2: 196]. «Ця книга, – зізнавався професор, – написана кров'ю мого серця – густою чи рідкою – яка вже є, більшого я не можу» [2: 323]. Тож розглянуті аспекти, то аж ніяк не хиби твору, а просто сторінки Червоної Криги Західних Кордонів, до котрих ще не сягнуло цікаве око. Це білі плями, на які читач, мандруючи Середземеллям, міг би нанести власні позначки та стати співавтором літопису.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бональ Н. Толкієн. Мир чудотворця. / Н.Бональ. // (fb2) либрусек.
2. Карпентер Х. Дж. Р.Р. Толкієн. Біографія. / Х. Карпентер. – М.: Издательство ЭКСМО – Пресс, 2002. – 432 с.
3. Королёв К. О кузнецах и кольцах. / К. Королёв. // Толкієн Дж. Возвращение Беорхтнота и другие произведения / Пер. с англ. – М.: ЭКСМО – Пресс; СПб.: Terra fantastica, 2001. – 352 с.
4. Королёв К. Толкін и его мир: Энциклопедия / К.М.Королёв. – М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra fantastica, 2003. – 589 с.
5. Кошелев С. «Великое сказание» продолжается. Эстетическая теория Дж.Р.Р.Толкієна и его роман «Властелин колец». / С.Кошелев. // «Время покупать черные перси». Сборник фантастических романов и повестей. – Москва: «Молодая гвардия», 1990.

6. Льюис К. Развенчание власти. / К.Льюис. // Толкиен Дж. Возвращение Беорхтнота и другие произведения / Пер. с англ. – М.: ЭКСМО – Пресс; СПб.: Terra fantastica, 2001. — С. 261 – 267.
7. Льюис К. Рецензия на «Братство кольца». / К.Льюис. // Тайм енд тайд. – 1944. – 14 авг.
8. Оден У. В поисках героя. / У.Оден. // Толкиен Дж. Возвращение Беорхтнота и другие произведения / Пер. с англ. – М.: ЭКСМО – Пресс; СПб.: Terra fantastica, 2001. — С. 268 — 296.
9. Толкин Дж. Избранные письма. / Дж.Толкин. // Толкиен Дж. Возвращение Беорхтнота и другие произведения / Пер. с англ. – М.: ЭКСМО – Пресс; СПб.: Terra fantastica, 2001. — С.231 – 258.
10. Толкин Дж. О волшебных историях. / Дж.Толкин. // Толкиен Дж. Возвращение Беорхтнота и другие произведения / Пер. с англ. – М.: ЭКСМО – Пресс; СПб.: Terra fantastica, 2001. — С. 135 — 230.
11. Толкин Дж. Полная история Средиземья: Сб.: Пер. с англ. / Дж. Толкин. – М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra fantastica, 2002. – 1341 с.
12. Толкиен Дж. Приключения Тома Бомбадила и другие стихи из Алой Книги. / Дж. Толкиен // Толкиен Дж. Возвращение Беорхтнота и другие произведения / Пер. с англ. – М.: ЭКСМО – Пресс; СПб.: Terra fantastica, 2001. — С.41 – 96.
13. Толкин Дж. Эпилог к «Властелину колец». / Дж.Толкин. // www.tolkien.ru.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Козій Ольга – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської філології Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: особливості літературного процесу ХХ століття.